

Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

ARKEOLOJİ - RÖLÖVE - RESTORASYON
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ - FOLKLOR

Sayı : 13

Yıl : 1995-1996

İstanbul 1996

Sahibi ve Yazı

İşleri Müdürü : Enis KARAKAYA
Teknik Müdür : Tolunay TİMUÇİN
Koordinatör : Haluk KARGI
Haber Sorumlusu : Haluk ÇETİNKAYA

Yayın Kurulu

: Dr. Şebnem AKALIN
Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Dr. Üzlifat ÖZGÜMÜŞ
Yavuz TİRYAKİ (M.A.)

Danışmanlar

: Prof. Dr. Semavi EYİCE
Prof. Dr. Ara ALTUN
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM
Prof. Dr. M. Baha TANMAN
Doç. Dr. Hüsamettin AKSU

Dizgi-Mizampaj

: Metin KARAKAYA 281 64 31

Film

: CMYK Grafik 212 99 80

İRTİBAT :

Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi
Bölümü PTT Fen 34459
Beyazıt / İstanbul

Tel / Fax :

0 212 517 03 88 Tolunay TİMUÇİN

Dergide yayınlanan makalelerin sorumlulukları yazarına aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ile yararlanılabilir.

Kapak : Sultan III. Ahmed'in Minyatürü, Levnî, Silsilename, T.S.M. A.3190.

İÇİNDEKİLER

- * Hasan Dede ve Külliyesi
Yavuz TİRYAKİ (M.A.) 2-12
- * İstanbul'da Bir Kilise Harabesi
Khalkoprataia Manastırı Kilisesi
Ahmet SİPAHİOĞLU (M.A.) 13-17
- * Eski Kırım'da Kurşunlu Camii
Nicole KANÇAL-FERRARİ 18-20
- * Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi
Sema DOĞAN 21-24
- * Tuzla Yakınındaki Adaların Bizans Yapıları
Cihat SOYHAN 25-28
- * Yozgat Çevresindeki Dağınk Mimari
Parçalarla İlgili Bir Not
Ahmet AKMAN 29-30
- * Karamanoğlu İshak Bey'in 869 (1464-65)
Tarihli Yayınlanmamış Sikkesi
Betül ÖZDEN 31-32
- * Rembrandt'ın "Ganymedes'in Kaçırılışı"
İkonografisi Margarita RUSSELL
(Çev: Yrd.Doç.Dr.Zühre İNDİRKAŞ) 33-45
- * İstanbul'da Aya Mokios Kilisesi
Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ 46-49
- * Tarihi Eser Tahribine Bir Örnek Çoban
Çeşmesi
Bekir TOSUN 50
- * Japonya'da Türk Sanatı ve Anadolu Kültürü
Sergisi
Dr. Şebnem AKALIN 51-53
- * Son Buluntular Işığında Antik Philadelphia
Nekropolü
Enis KARAKAYA (M.A.) 54-60
- * Küçükçekmece'de Emîni Çeşmesi'nin
Kitâbesi
Doç. Dr. Hüsamettin AKSU 61-62
- * Habitat II Münasebeti İle Atatürk Kitaplığı ve
Taksim Sanat Galerisi'nde Açılan Sergiler
Deniz ÇALIŞIR 63-67
- * Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin
1-12. Sayılarında Yeralan Yazılar
Enis KARAKAYA (M.A.) 68-78

İstanbul'da Bir Kilise Harabesi KHALKOPRATEİA MANASTIRI KİLİSESİ

Ahmet SİPAHİOĞLU /M. A.

Bugün İstanbul'un oldukça merkezî bir yerinde, binalar arasında kalmış, oldukça bakımsız bir durumda bulunan bu harabe Sultanahmet semtinde, Gülhane parkının girişi karşısında, Soğukçeşme köşesinde bulunan Zeynep Sultan Camii'nin arkasındaki sokakta (Zeynep Sultan sokağı) yer almaktadır.

Bu kilise İstanbul'un birinci ve ikinci tepeleri arasındaki vadiyi içine alan Bizans'ın dördüncü bölgesinin dahilindedir. Bu bölge; Mese'den itibaren, Khalkoprateia, Bronz işçileri bölgesi, Justinianus sütunu, Hagios Theodoros Kilisesi, Ogusteion, Ayasofya çarşısı, Milli-on ve Basilika denilen kütüphaneyi içine alıyordu (1).

Oldukça karışık bilgilerle problematik bir geçmişe sahip olan Theotokos Khalkoprateia Kilisesi (Θεοτοκοῦ τῶν χαλκοπρατειῶν) Erken Bizans devrinde bronz işçilerinin bulunduğu bölgede yer alıyordu. Başkentin, Meryem adına yapılan kiliselerinden en ünlüsü idi. Kilisenin bu ününün sebebi Meryem'in mucizeler yaratan kuşağının, gösterişli bir sandukçe içinde burada saklanıyor olması idi. Kuşağın hangi tarihte ve kim tarafından buraya getirildiği hakkındaki bilgi kesin olmayıp, bu konuda birkaç görüş vardır. Biz bunlardan akla en yakın olanlarını belirtmekle yetineceğiz: İmparator Arkadius (395- 408) kutsal kemeri Kudüs'ten getirtmiş, II.Theodosius'un kız kardeşi Pulkheria, 450 yılında İstanbul'a gelerek bu kiliseyi yaptırmış ve kemeri koruma altına almıştır. Bununla ilgili birinci görüş, kuşağın, Amasya'nın güneyindeki Zile'den, Justinianus devrinde (527- 565) oranın başpiskoposu tarafından getirildiğidir. İkinci görüş göre kuşak yine Zile'den gelmiştir, ancak VII. Konstantinos Porphyrogennetos ve I.Romanos Lekapenos'un imparatorlukları devrinde (942) geldiği belirtilir. Fakat bu doğru olamaz, çünkü VII. yüzyılda bu kemerin burada olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Üçüncü görüş ise II.Theodosius'a (408- 450) bağlanmaktadır. Pulkheria'nın kutsal sandığı yaptırdığı belirtilmektedir.

Kuşağın, ona inananlara manevi güç, sağlık ve kudret verdiğine inanılıyordu. Kuşak X. yüzyıla kadar bu kilisede, daha sonra Blakherna Sarayı'nda kalmıştır. XII. yüzyılda Bulgar kralı Asen'in, daha sonra ise Sırp kralı Lazaraos'un eline geçerek Vatapedi Manastırı'na bağışlanmıştır (2).

Ayasofya'nın yanması üzerine bir süre patrikhane kilisesi olarak kullanılmasının yanı sıra, imparatorluğun düzenlediği büyük tören ve şölenlerde de adı geçmektedir. Bu kaynak (3) burada yapılan törenlerin nasıl cereyan ettiğini anlattığı gibi, yapının mimarisi hakkında da bilgi vermektedir.

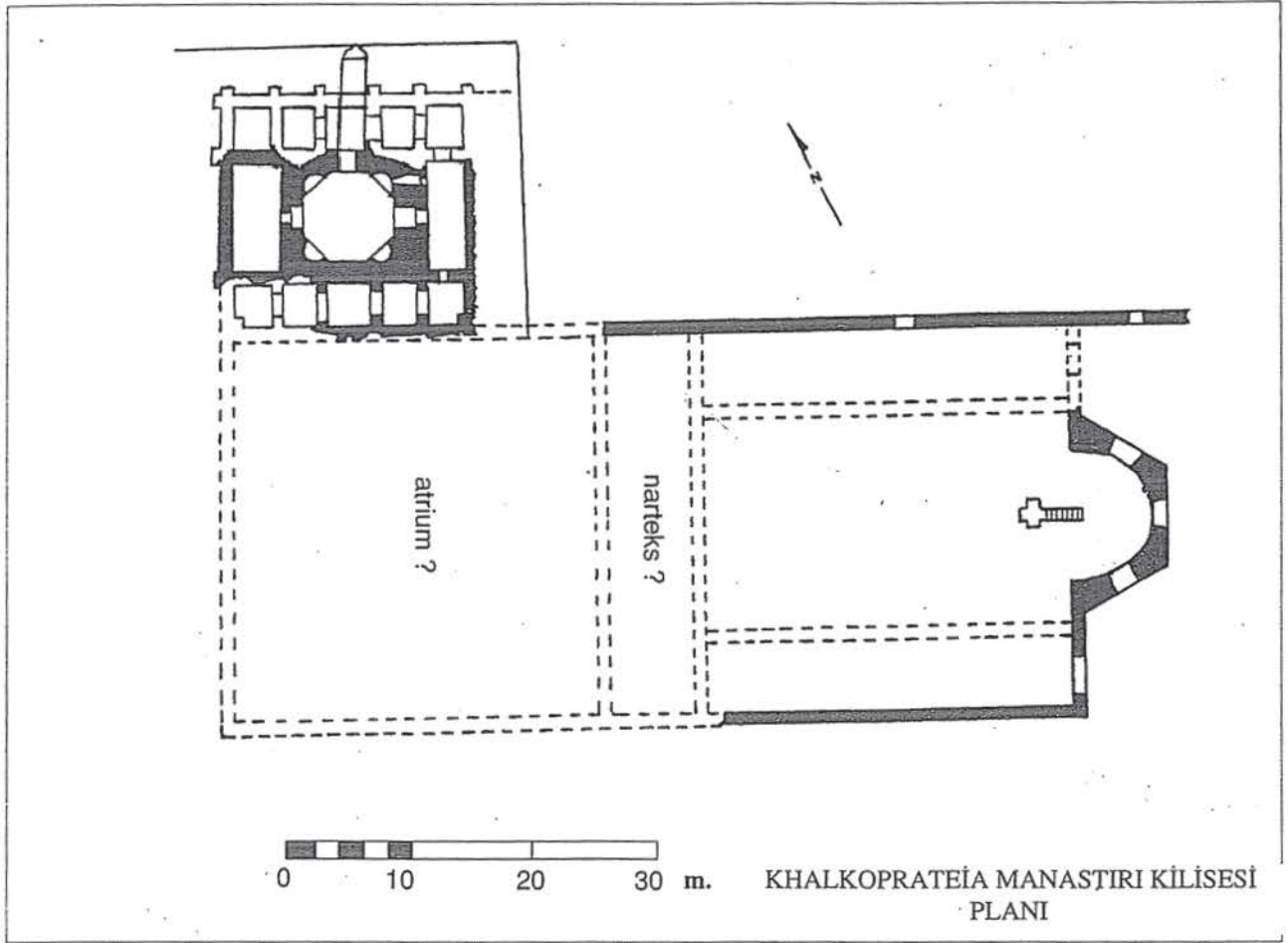
Tarihçesi

Büyük Konstantin döneminde (306- 337) bu bölgede Musevîlerin ikamet ettikleri ve bunların ibadeti için kendilerine bir sinagog tesis edildiği bilinmektedir. II. Theodosius, imparatorluğunun son yıllarında Musevîleri buradan attırarak sinagoglarını yıktırmış, daha sonra kardeşi Pulkheria da bir sandukçe içinde saklanan kutsal eşyanın korunması ve teşhiri için bu sinagoğu kiliseye çevirtmiştir. Bu görüşe pekçok sanat tarihçisi katılmaktadır, yalnız yapının tamamlanması bundan 10-12 yıl sonra I. Leon'un karısı Verina'ya nasip olduğu ihtimali üzerinde daha çok durulur.

Bu yapı 532 yılında yanan Ayasofya Kilisesi'nin yerini almak üzere 532- 537 yılları arasında patrikhane görevini üstlenmiş, II. Justinianus (565- 578), bir depremde zarar gören bu kiliseye tamir ve ilaveler yaptırmıştır. IX. yüzyılın ilk yarısına kadar ilk şeklini koruyan bu yapıda, I. Basileos döneminde (867- 886), Patrik Photius nezaretinde, III. Mikhael ile Basileos'un imparatorluğun beraber yöneteceklerine dair yemin ettikleri biliniyor (4). Bu dönemde kilisenin karanlık, basık ve kasvetli görünümünü değiştirmek ve içini aydınlatmak amacıyla çatısı yükseltilmiş, geniş kemerler ile yapıya ferahlık kazandırılmıştır.

Latin işgali sırasında (1204- 1261) Katolikler kiliseye el koymuş, çeşitli mimari aksamı ve çevresindeki arazi soyulmuştur. Bu kilise 1400 yılına kadar mevcuttu. XV. yüzyılda hiç bir Rus hacısı bu kiliseden söz etmemektedir ki, bundan kilisenin Palaiologoslar devrinde harap olduğu sonucu çıkmaktadır.

Fetih yıllarına yıkık halde gelen bu yapının apsinin naosa açılan kemerli kısmı örülerek 889 (1484)'da mescide çevrilmiştir. Bu görevi Emîn-i Cev (Arpa Emîni) Lâla Hayreddin Bey yerine getirmiştir (5). 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde kayıtlı olan

vakfiyesi 891 (1486) yılını verir.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin Tûhfe-i Hattâtîn ve Ayvansarayî'nin Hadîkatü'l- cevâmi' adlı eserinden öğrenildiğine göre, caminin iki beyitlik 889 (1484) tarihli kitâbesi Akşemseddin torunu Mehmed b. Hamdî tarafından yazılmış, yangın sonrasındaki tamirde yanındaki çeşmenin üzerine koyulmuştur (6). Yine kaynaklardan minberinin Sadrâzam Ali Paşa (Bıyıklı) tarafından 1169 (1756) yılında yaptırıldığı, daha sonra 1169 (1755- 56) yılında yapının III. Osman'ın sadrâzamı Mehmed Said Paşa tarafından onartıldığını öğreniyoruz (7).

1179 (1766)'daki depremde hasar gören bu mescid, Karavezir Seyyid Mehmed Paşa tarafından onartılmış, Sultan I. Abdülhamid döneminde, 1779 yılında yeni bir onarım görmüştür. Bu tamire ait kitâbe Sayın Bilgin Turnalı tarafından 1969 yılında çamur içinden çıkarılıp, uzun bir uğraş ve emekten sonra 1970 yılında Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi içinde düzenlenen Vakıflar Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde koruma altına alınmıştır (8). Yapının tamamen harap olması

1785 yılındaki yangında olmuştur. Bütün bu olanlara rağmen XX. yüzyıla ayakta ulaşan bu yapının, 1937 yılında Vakıflar Müdürlüğü tarafından minaresi yıktırılıp, mimari eleman ve aksamı döşeme ve kiremitlerine varıncaya kadar yıkıcılara satılıp bina harabe haline getirilmiştir. 1974 yılı mayısında çıkan yangından da nasibini alan bu mescid bugün bir çöplük durumunda ve yok olma tehlikesi içindedir.

Hakkındaki Araştırma ve Yayınlar

1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, Hadîka'da ve çeşitli belgelerde belirtildiği üzere, Lâla Hayreddin Bey tarafından bu bölgede yer alan bir kilisenin apsisinin mescide çevrildiği belirtilmekte ise de, bu kilisenin adı bilinmemektedir. XX. yüzyılın başlarına kadar hangi kilisenin apsisinin mescide çevrildiği bilinmiyordu. 1912 yılında yapının güneydoğu cephesine, bugün mevcut olmayan Alemdar Sineması yapılmadan önce burada araştırma yapan Mamboury, bu kilisenin apsisinin Khalkoprataia Kilisesi'ne ait olduğunu saptamış, burada bir takım mimari elemanlar bulmuştur. Fakat bulduklarını bilimsel bir metod içinde derlemeden

havada kalacak tanımlamalarla tanıtmıştır (9).

1924'te Lathoude ve Pezaud, manastır kilisesinin fotoğraflarını çekmiş ve planlarını çizerek yayımlamıştır (10). 1953 yılında ise martyrionun iç duvarlarında yer alan freskoların fotoğraflarını çekerek konularını yorumlayan Mango olmuştur (11). Mango, freskoları ortaçağ seyyahlarının günlüklerini esas alarak XIV. yüzyıla tarihlenmiştir.

1963 yılında, W.Kleiss, Dr.Nezih Fıratlı ve A.N.Rollas'ın sorumluluğunda yapılan kazılarda, bema döşemesi altında haç planlı *confessio* (rölik hücresi= kript) hücrelerini bulmuşlar, bazilikanın atriumunun kuzey duvarına bitişik olan merkezî planlı yapının vaftizhanenin alt yapısı olduğunu belirtmişlerdir (12). 1969 yılında bulunan bazı keramik parçaları da yayımlanmıştır (13).

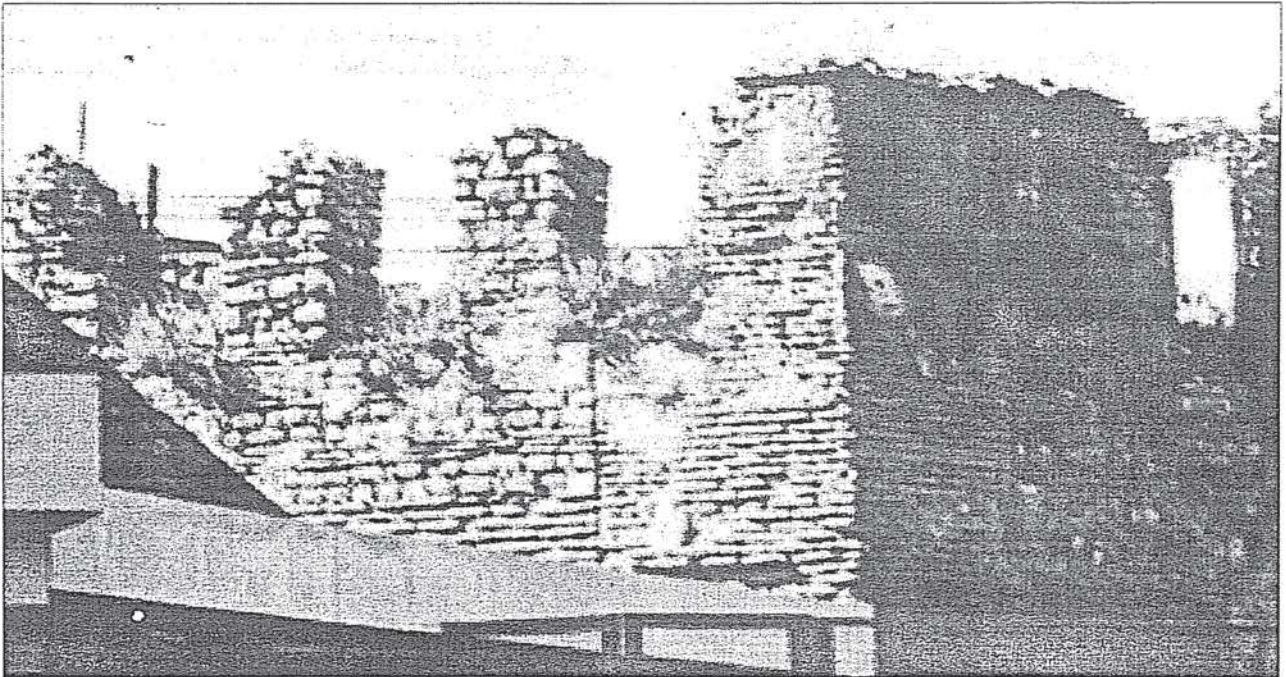
Değerli hocamız sayın Prof.Dr. Semavi Eyice, "Acem Ağa Mescidi" başlığı altında; kilise, yanındaki merkezî planlı yapı ve mescidden söz etmiştir (14). İstanbul'un Bizans mimarisi ile ilgili bazı yayınları dışında, pek çok yayında Khalkoprateia Kilisesi'ne yer verilmiştir (15). Son olarak Thomas F. Mathews 1971- 1976 yılları arasında Amerikan Pensilvania Üniversitesi adına yapmış olduğu çalışmayı 1976'da yayımlamıştır (16). Mescid ile ilgili en kapsamlı çalışma ise Bilgin Turnalı tarafından yapılmıştır (17).

Kilisenin Planı ve Mimarisi

Khalkoprateia Kilisesi bazilikal planlı bir kilise idi. Dışa taşkın üç kenarlı bir apsisi, iki destek sırasıyla üç nefe ayrılmış dikdörtgen planlı bir naosu ve bir de atriumu vardı. Ayrıca bu atriumun kuzey duvarına bitişik merkezî planlı bir vaftizhaneye sahipti.

Bugün bu elemanların bir çoğunu görmemiz imkansızdır. Apsisin kuzey duvarının ve vaftizhanenin büyük bir kısmı teşhis edilebilmekte ise de üzerine kurulmuş olan yakıt deposu, diğer mekânların izlerini tamamen yok etmiştir.

Kilisenin en sağlam kısmı olan apsisi dıştan üç cepheli ve içten yarım yuvarlak biçimlidir (Resim: 1). Apsisin her üç cephesinde de birer büyük pencere yer almaktadır. Bugün hiç bir izi olmayan *synthronon*, apsisi içten yarım dairesel olarak dolaşmakta idi. Aynı şekilde, üzeri toprak ile örtülü bulunduğundan görülmeyen *confessio*, apsisin önünde bema kısmında yer almakta idi. Bu odacık haç planlıdır. Haçın doğu kolundan on basamaklı bir merdiven kemerli bir girişe açılır. Yer altındaki tonozun ilk yapıldıkları biçimde IX. yüzyılda zeminin yükseltilmesi ile daha derin bir düzleme oturtulduğu anlaşılmaktadır (18). Burada ne tür bir röliğin saklandığı bilinmemektedir. Meryem'in kemerinin ise bu hücrenin üzerinde yer alan altın (sunak masası) üzerindeki kutsal sandıkta saklandığı sanılmaktadır. Bugün bütün bunları görebilmek bile mümkün değildir. Apsisin iki yanında *pastophorion* mekânları bulunmaz.

Apsis, dıştan

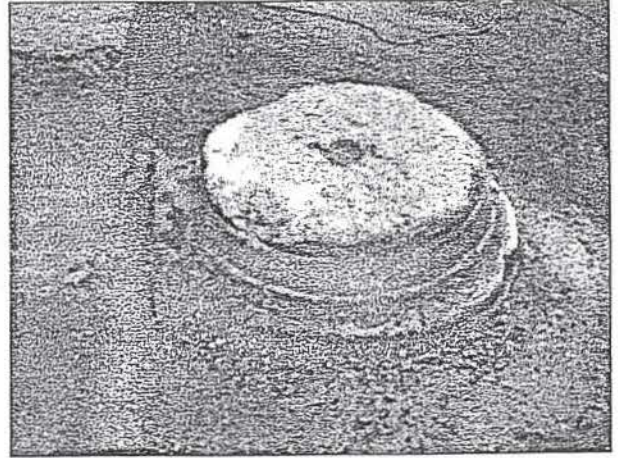
Bugün sınırları belirlenemeyen naos, en geniş duvarı 31 metre olacak şekilde kareye yakın bir plan vermektedir. Ortadaki daha geniş olmak üzere bu üç tane nefi iki sütun sırası ayırıyordu. Yücel Kültür Vakfı binasının üzerinde bulunduğu güney duvarının doğu ucunda Mamboury tarafından tespit edilen kapının simetriğinde de bir kapı olmalıdır. Güneydeki kapı Ayasofya'ya merdivenli bir yol ile bağlanıyordu. Son zamanlarda, kilisenin güneyinde kalan arazide yapılan kazılar bu yapı ile bağlantılı kanallar ve bazı duvar kalıntılarını ortaya çıkartmıştır.

Kuzeydoğu duvarı ve kuzey nefi, yol ve Zeynep Sultan Camii'nin yapımı sırasında yok olmuştur. Kuzey nefinin batı kısmında, yarısı yol altında olan bir giriş daha vardır (Resim:2). Bu giriş Hagios Iakobos veya Kristos Soteris kiliselerinden birine yol veriyor olabilir-se de, hacıların anlatımları çelişkili olduğu için bu konuda kesin bir şey söylenememektedir.

Meşhur sadakat yemini 866 yılında olduğuna ve kilisenin galerisinden yönetildiğine göre, galeriler IX. yüzyılın içlerine kadar mevcuttu, fakat bunların mimari şeklini kesinlikle veren bir kaynağa sahip değiliz.

Apsisin üzerinin bir yarım kubbe, naosun üzerinin ise çift meyilli kırma bir çatı ile örtülü olması gerekir. Ancak I. Basileios döneminde (867- 886) kilisenin örtü sisteminde değişiklik yapılmış, ahşap çatı kubbeye çevrilmiştir (19).

Kilisenin batı kısmında bir atriumunun bulunduğu, 536 yılı konsiline ait belgelerle ispatlanmaktadır. Kilisenin kuzey duvarı uzatıldığında, bugün bir kısmı mevcut durumdaki sekizgen bir yapının güney duvarı ile kesişmektedir. Konum yönünden atriumun kuzeyine bitişik durumdaki bu küçük bina, plan yönünden bir vaftizhane özelliği göstermektedir. Bu yapının yakınında bulunmuş olan bir vaftiz teknesi şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır (20). Binanın planı kare ve dikdörtgen mekânların ortasında düzenlenmiş sekizgen bir şema gösterir. Sekizgenin dört kenarına yarım daire şeklinde nişler açılmıştır. Bu yapının erken devirlerde vaftizhane olarak kullanıldığı, daha geç bir tarihte ise martyrion haline getirildiği anlaşılmaktadır (21). Prof.Dr. Semavi Eyice, duvar resimlerini göz önüne alarak bu durumu belirlemiştir (22). Geç tarihli martyrionun duvarlarını süsleyen fresko resimler 1953 yılında Mango tarafından fotoğraflanmış olup (23), bugün bunlardan en ufak bir iz dahi kalmamıştır. Bu duvar resimleri Zakarias'ın bebekliği ve yaşamına ait resimleri kapsamakta idi. Bu ufak yapı bugün oldukça harap bir durumda ve depo olarak kullanılmaktadır.

Kiliseye ait sütun kaidelerinden biri

Gerek kilise, gerekse vaftizhanenin duvar işçiliği çok sadedir. Pek fazla bir özelliği olmayan, erken devrin karakteristik taş işçiliğini gösterir. Kesme taş ve tuğla malzeme alternatif olarak (alması) sıralar meydana getirmekte olup, bunlar grimşi tonda bir harçla bağlanmışlardır. Döneminin özelliğine uygun olarak herhangi bir süslemeye rastlanmaz.

Değerlendirme

Erken hristiyanlık devrinin karakteristik plan şemasına uygun bir tipte inşa edilmiş olan Khalkoprateia Kilisesi, plan yönünden İstanbul Yedikule'deki Studios Manastırı Kilisesi ile büyük bir benzerlik gösterir. Pastrophorionlarının olmayışı, apsis düzeni, rölik hücresi, *synthronon* gibi mimari elemanları, galerileri, geniş atriumu vb. ayrıntıları ondan farklı değildir, sadece burada Studios Kilisesi'nde de olduğu gibi nartekste yan odalar yoktur (24).

Vaftizhanenin en yakın örneklerini Ephesos'taki Meryem Kilisesi vaftizhanesinde (25) ve İstanbul Ayasofyası'nın vaftizhanesinde (26) bulmaktayız. Her iki yapıda da kare şeklinde bir dış duvar içinde tertiplenmiş sekizgen bir mekân görülmektedir. Sekizgenin dört kenarı yarım yuvarlak nişler halinde oyulmuştur.

Şehrin oldukça işlek bir yerinde, turizm yönünden faal bir bölgede var olma savaşı veren ve İstanbul'un bugün mevcut durumdaki en eski yapılarından biri olan bu kilisenin bir mezbele ve çöplük durumundan kurtararak turizme kazandırılması dileğini taşımaktayız. Yakın zamana kadar ana caddeden bakıldığında apsisinin bir kısmı görülen bu yapının şimdi önü kapandığından gözden uzak kalması üzerine hazırlanan bu kısa yazı, İstanbul'un kültür ve tarihi açısından çok önemli olan Khalkoprateia Kilisesi'nin acıklı halini belki hatıra getirir.

NOTLAR

- (1) E. Mamboury, *Constantinople, Tourist's Guide*, İstanbul 1925, s. 230 - 231; A. Sami Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul (1453- 1481)*, Ankara 1939, s. 12; S. Eyice, *İstanbul- Petit Guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955, nr. 13; ay. yaz., "Recherches d'Archéologie Byzantine", *Et. Or.*, XIV (1955) s. 71 vd; Alfons Maria Schneider, *Byzanz*, Amserdam 1967, s. 56; W. Müller- Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, s. 76 - 78, şekil 56 - 58.
- (2) M. Jugie, "L'église des Chalcopratia et le culte de ceinture de la Sainte Vierge à Constantinople", *Echos d'Orient*, XVI (1913) s. 308 - 312; J. Ebersolt, *Sanctuaries de Byzance*, Paris 1921, s. 54 vd.
- (3) Constantin Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies I. Commentaires*, Paris 1935, s. 76. Burada imparatorun törenden sonra soldaki (kuzey) ahşap merdiven yoluyla aşağıya indiğini, synthrononun arasından geçerek atına bindiği ve portik (revak) kapısı önündeki kapıdan dışarı çıktığı kaydedilmiştir.
- (4) Thomas F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania 1971, s. 28 - 33 (konu ile ilgili bilgi s. 31- 32' dedir), şekil 11 - 15.
- (5) E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mi'mârîsi*, İstanbul 1953, s. 11.
- (6) Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (Nşr. İ. Mahmud Kemal) İstanbul 1928, s. 419; Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, I, s. 149.
- (7) *Hadika*, s. 149. Bugün kaybolmuş olan avlu kitâbesinden anlaşılan 1756 yılı onarımı için bkz. Eyice, "Acem Ağa Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi*, I (1958) s. 179.
- (8) B. Turnalı, "Lala Hayreddin (Acem Ağa) Mescidi", *TTOK Belleteni*, sy. 60/339 (1977) s. 8- 13; Mescid hakkında özenli bir çalışmanın ürünü olan bu yazıda yapı ile ilgili zengin bir bibliyografya da verilmiştir.
- (9) Mamboury, "Les fouilles byzantines", *Byzantion*, XI (1936) s. 234. Ayrıca F. Schrader, *Konstantinopel; Vergangenheit u. Gegenwart*, Tübingen 1917, s.101.
- (10) D. Lathoud- P. Pézard, "Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcopratia", *Echos d'Orient*, XXIII (1924) s. 36- 63.
- (11) C. Mango, "Notes on Byzantine Monuments: Frescoes in the Octagon of St. Mary Chalkoprateia", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIII- XXIV (1969 - 70) s. 369 - 372.
- (12) W. Kleiss, "Neue Befunde zur Chalkopratenkirche", *İstanbul Mitteilungen*, XV (1965) s. 149 - 167; aynı yazarın "Grabungen in Breich der Chalkopratenkirche", *İstanbul Mitteilungen*, XVI (1966) s. 217 - 240 ve A. N. Rollas ile N. Fıratlı "İstanbul'daki Son Arkeolojik Buluntular" başlığı altında 1966 yılında Türk - Amerikan Üniversiteleri Derneği'nin tertiplediği konferansta özet halinde İngilizce olarak verilmiş olan tebliğ.
- (13) Anonim, "Lala Hayreddin Mescidi Sondajından Gelen Eserler", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 15 - 16 (1969) s. 4.
- (14) Eyice, "Acem Ağa Mescidi", *İst. A.*, I, s. 178 - 180; daha sonra aynı yazar, aynı başlık altında: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I (1993) s. 60 - 61. Ayrıca İhsan Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1987, s. 202 - 203; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, I, Ankara 1987, s. 18.
- (15) Mesala: A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1974' de yer verilmemiştir. Hakkındaki geniş kaynakça resimli ve bibliyografik bir yayın olan Mathews'un *The Byzantine Churches of Istanbul*, London 1976, s. 319 - 321 (320. sayfada verilmiştir).
- (16) Mathews, *Early Churches*, s. 28- 33.
- (17) Turnalı, *agm.*, s. 8 - 13, şekil 1 - 3.
- (18) Mathews, *Early Churches*, s. 33, şekil 15.
- (19) Mathews, *a. e.*, s. 28.
- (20) G. Mendel, *Catalogue des Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines*, III, İstanbul 1914, s. 420.
- (21) Mathews, *Early Churches*, s. 319.
- (22) *İst. A.*, I, s. 180.
- (23) Mango, *agm.*, s. 369- 372.
- (24) C. Gourlay, *Minor Churches of Constantinople*, 1907, s. 637 - 649; B. Panchenko, "Ha. Ioannes Studios", *Izvestia Russkago Arkeol. Instuta*, Sofia 1909, s. 136- 152; aynı derginin (1911) s. 250 - 257 ve (1912) s. 1 - 359; Ebersolt - Thiers, *Les Eglises de Constantinople*, Paris 1913, s. 3 - 18; Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, Londra 1912, s. 35 - 61; K. Bittel, *Archäologischer Anzeiger*, LXIV (1939) s. 202, şekil 51 - 52; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore 1956, s. 78 - 79; Mathews, *Early Churches*, s. 19 - 27.
- (25) Krautheimer, *age.*, s. 81, şekil 27.
- (26) F. Dirimtekin, "Ayasofya Baptisteri", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XII- 2 (1965) s. 54- 64.